

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМАТИКИ ДЕПЕРСОНАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ (Б. БЕТТЕЛЬГЕЙМ, Е. БЕРН, Е. АРОНСОН)

У даній статті аналізуються феномени «деперсоналізації», «конформізму», «автономності» та «підкорення», описані такими представниками психологічної науки, як Б. Беттельгейм, Е. Берн, Е. Аронсон; особливий акцент робиться на співвідношенні цих понять із проблематикою добровільного підкорення особи владному впливу; простежується зв'язок проблем підкорення із явищами деіндивідуації, ідентифікації та інтерналізації.

Ключові слова: деперсоналізація, конформізм, підкорення, автономність, відповідальність, Б. Беттельгейм, Е. Берн, Е. Аронсон.

В данной статье анализируются феномены «деперсонализации», «конформизма», «автономности» и «подчинения», описанные такими представителями психологической науки, как Б. Беттельгейм, Э. Берн, Э. Аронсон; особый акцент сделан на соотношении этих понятий с проблематикой подчинения личности властному влиянию; прослеживается связь проблем подчинения с явлениями деиндивидуации, идентификации и интернализации.

Ключевые слова: деперсонализация, конформизм, подчинение, автономность, ответственность, Б. Беттельгейм, Э. Берн, Э. Аронсон.

This article deals with the phenomena of the 'depersonalization', the 'conformism', 'autonomy' and 'compliance' which are described by the such representatives of psychological science as Eric Berne, Bruno Bettelheim, Elliot Aronson; the main stress is done on the correlation of these concepts with the problems of person's subjection to the authority influence; the connection between the problem of the compliance and the loose of individuation, identification and internalization is retraced.

Key words: depersonalization, conformism, compliance, autonomy, responsibility, Eric Berne, Bruno Bettelheim, Elliot Aronson.

Від початку ХХ ст. політика дедалі більшою мірою запозичувала психологічні методи й теорії з метою академічної інтерпретації політичної поведінки й задля того, щоб ними могли скористатися політики-практики. Проте застосованість психології в інтерпретації політики та політичній практиці й досі становить суперечливе питання.

Проте авторка вважає, що без урахування суто психологічних моментів ми не можемо повноцінно дослідити особистість як суб'єкта політичної діяльності. І хоча, звісно, мова не йде про підміну політологічних методів виключно психологічними методиками дослідження, ми можемо говорити про необхідність у рамках міждисциплінарного підходу враховувати здобутки соціальної та політичної психології. Особливо це стосується нашої проблематики дослідження, оскільки питання деперсоналізації та добровільного підкорення відкриваються більш широко і можуть бути проаналізовані з нових аспектів під кутом зору психологічного підходу.

Розглядом даної проблематики займалися різні дослідники, проте найбільш близькими до нашої проблематики є нароби Б. Беттельгейма [3-8], Е. Берна [2] та Е. Аронсона [1], тому саме їхні твори склали *джерельну базу* для аналізу порушених питань. Аналіз зв'язку феноменів добровільного підкорення особи владному впливу та деперсоналізації із концептами автономності, конформізму та відповідальності, досліджуваними даними авторами, являє собою основну проблему дослідження даної статті.

Метою статті є визначення специфіки розгляду феноменів «підкорення», «конформізму», «деперсоналізації» тощо у рамках психологічного підходу в контексті добровільного підкорення особи владному впливу.

Варто зауважити, що у даній статті акцент робиться саме на кореляції феномена деперсоналізації із такими класичними концептами політико-психологічної науки, як свобода та відповідальність.

На початку ХХ ст. людську психологію загалом не вважали за головну детермінанту політичного розвитку, яку можна було б порівняти зі структурними або функціональними рисами широких політичних систем. Проте досвід фашистських режимів заперечив пояснення на основі традиційної розважливості. Пояснення політичних змін на основі структурних або функціональних соціально-економічних детермінант теж видавалися недостатніми. Натомість був відкритий феномен авторитарної особистості, що вже розглядався нами раніше, та інші феномени. Умови, які створили масову покору фашистським режимам, були проаналізовані на основі індивідів: 1) відмова від ідеалу свого Я, бо ж воно втілене у волі вождя; 2) регресія до інфантильних реакцій, що вивільняє простір для групового ідеалу; 3) перетворення на легку здобич: індивід стає жертвою імперативів колективної параної, спрямованої проти названих ворогів [9, с. 516].

Сфера академічної політичної психології розширилася, щоб узяти до уваги цілком звичайні дії та події. Отож розвиток психоаналізу збагатив політичну психологію. Пояснення адаптації, яке дали політичні психологи, було взяте до уваги при аналізі виборчої поведінки, громадської думки мас і політичної діяльності, зокрема в рамках політичних партій.

Розвиток різних підходів в академічній політичній психології мав своє відображення в підходах, до яких удавалися політики-практики. Стратегії масової пропаганди гітлерівського режиму, особливо ті, які розробляв Гебельс, відкрили шлях і для повсякденного використання засобів масової інформації з боку політичних діячів, особливо починаючи з 1960-х років, щоб

збільшити участь у демократичному політичному житті й виграти вибори [9, с. 517].

Перш за все, авторка хотіла б звернутися до творчості визнаного дослідника тоталітаризму та одного з найвідоміших практикуючих психіатрів США – Б. Беттельгейма. Це всесвітньо відомий психоаналітик, засновник і директор (до 1973 року) Ортогенічної школи при університеті Чікаго. Він народився в 1903 році у Відні; захистив докторську дисертацію у Віденському університеті. Був ув'язненим в концтаборах Дахау і Бухенвальд, про що написав книгу «Просвітлене серце». Після звільнення виїхав до США, де спершу був професором освіти, а потім професором психології і психіатрії в університеті Чікаго. Основним питанням розробки Беттельгейма, яке є, безперечно, актуальним у контексті даної роботи, є наступне: до якого моменту може середовище впливати і формувати людину, її життя й особистість?

Б. Беттельгейм у своїй знаковій роботі «Про психологічну привабливість тоталітаризму» (1952) визначив схильність до конформної поведінки у тоталітарних державах через самоототожнення із системою: «Внутрішнє бажання опіки з боку над-Я дуже велике, і чим слабше «я», тим це бажання сильніше. Оскільки ж у тоталітарних системах наймогутнішими заступниками над-Я служать вожді та їх представники, коротше кажучи – система як така, добитися схвалення можна тільки шляхом ототожнення з системою» [3, с. 7]. Таким чином, автор пропонує нам формулу, засновану на конформності мислення та поведінки, яка веде до реалізації екзистенціальної потреби кожної особи – потреби у безпеці – щоправда найчастіше за рахунок нехтування іншими, не менш важливими, потребами:

Автор зауважує, що привабливість тоталітаризму – в його обіцянці стати таким, що розв'язує найсуворіші внутрішні конфлікти світу з собою і дає відчуття власної безпеки, згоди з оточуючими [3, с. 7]. Саме внаслідок цього тоталітарні режими у ХХ столітті знайшли відгук і підтримку у багатьох людей і завдяки цьому змогли вкорінитися на деякий час. Проте це характерно не лише для авторитаризму та тоталітаризму. Сьогоднішня технологія забезпечує нагляд за будь-яким кроком приватної особи. Це і багато чого іншого дозволяє і демократії, і тоталітарній диктатурі стверджувати, що піддані

вільні в своїх думках, а нинішня технологія і масове суспільство з неминучістю вимагають цього в багатьох областях докладання людських зусиль, і проте добиватися, щоб піддані дотримувалися переконань, які вважає за потрібне вселити держава.

В іншому своєму видатному творі «Просвітлене серце» (1960) Беттельгейм надзвичайно точно та яскраво характеризує проблематику, яка нас цікавить. Перш за все, особлива цінність цього твору полягає в тому, що, на жаль, автор сам мав досвід перебування у концтаборах, тому міг судити з власного досвіду, так би мовити

«зсередини», про технології, які використовувалися там.

Табори, як зазначав Беттельгейм, служили декільком різним, хоча і зв'язаним між собою цілям. Головна – зруйнувати особу ув'язнених і перетворити їх на слухняну масу, де неможливий ні індивідуальний, ні груповий опір. Табори були експериментальною лабораторією, де відпрацьовувалися методи «найефективнішого» управління масами [4, с. 69]. От чому одним із лейтмотивів його роботи є концентраційні табори як засіб створення суб'єктів, що ідеально відповідають тоталітарній державі.

Автор надає великого значення можливості особи самостійно та незалежно ухвалювати рішення. На перший погляд, здається, що кожен індивід має подібну можливість, проте вона є лише потенційною. А в екстремальних умовах перебування, подібним до концентраційного табору, ця можливість перестає бути лише питанням особистого вибору. Ухвалення рішення – важкий і ризикований процес, через що його часто уникають, навіть там, де в цьому немає необхідності. Проте, на думку автора, як би не тиснули обставини, у людини завжди є свобода подолання їх. І, виходячи з цього, людина внутрішньо скоряється або чинить опір тиску середовища.

Але важливо враховувати, що коли дуже скорочується сфера ухвалення вільних рішень, скорочується і область особистої відповідальності, а відповідно, й автономності. Тому ці два поняття, самостійного прийняття рішення та відповідальності за нього, не можна розглядати окремо. Перше неминуче тягне за собою друге, і одне неможливе без іншого. Таким чином, життя в умовах тоталітарного гніту руйнує цілісність і гідність особи, і, врешті-решт, приводить до її розкладання. Глибокий розкол особи неминуче знищує її автономію [8, с. 95].

Також Б. Беттельгейм дає характеристику *автономності* (самостійності, самоврядування), визначаючи її як внутрішню здатність до самоврядування зі свідомим пошуком сенсу життя. Це поняття має на увазі не бунт проти влади як такий, спокійний вчинок, що витікає з внутрішнього переконання, а не з пристосування, відчуття образи, зовнішнього тиску або контролю [3]. У цьому контексті авторка і визначає свободу та самостійність у даній роботі, оскільки для нас важливим є саме аспект мотивації до дії: або ж це є результатом раціонального рішення, переконання, або ж ірраціонального прагнення до набуття втраченої цілісності власної особистості через відмову від свободи, необхідності приймати рішення та нести відповідальність. При цьому, звісно, не варто асоціювати автономність із уседозволеністю, адже будь-яка держава і влада не можуть існувати і розвиватися без розумного підкорення власних громадян наказам та слідування їх нормам поведінки та законам. Проте ми розглядаємо лише вияви добровільного ірраціо-

нального підкорення, які негативно впливають і на розвиток держави у перспективі, унеможливають саморозвиток особистості та викликають її неминучі трансформації, які будуть розглянуті нами дещо пізніше.

Говорячи ж безпосередньо про концентраційні табори, варто зазначити, що для знищення всякої особистої автономії, окрім власне фізичної травматизації, гестапо використовувало частіше за все ще три методи. Перший – насильно прищепити кожному ув'язненому психологію і поведінку дитини. Другий – примусити ув'язненого придумати свою індивідуальність, щоб усі злилися в єдину аморфну масу. Третій – зруйнувати здатність людини до самопокладання, передбачення і, отже, її готовність до майбутнього [4, с. 72]. Таким чином, ми бачимо, що стратегія деперсоналізації у таборах була, на жаль, надзвичайно ефективною, адже такі складові, як «інфантилізація», «омасовіння» та технологія «позбавлення майбутнього» дозволяють досягти цієї мети майже напевно.

Автор, ніби передбачаючи подальший бурхливий прогрес, розвиток технологій та наслідки цього, зазначає, що нас не дарма лякає масове суспільство, де людина схильна некритично, з готовністю ухвалювати чужі рішення, які до того ж направлені тільки на технологічний прогрес, без урахування необхідності відповідного внутрішнього розвитку. Некритичне прийняття нав'язуваного щодо зовнішнього життя переходить і на внутрішнє, оскільки вони тісно переплетені. Поклавшись на інших у зовнішньому, людина потім надає їм і внутрішнє. І якщо така дезінтеграція захопить більшість людей, то ніщо не стримає швидкості соціальних змін, і чим швидше вони відбуватимуться, тим важче буде досягати нового рівня розвитку особи, необхідного для їх підтримки.

Чим більше розшаровується суспільство і чим більше технології «навантажують людину», тим менше вона стає здатною самостійно визначати ступінь важливості, порядок і здійснення чогонебудь. Адже для самопідтримки суспільства украй важлива здатність ухвалювати рішення і нести відповідальність за свої дії, що вельми важко робити, адже багато наших дій залежать від взаємодії з іншими людьми або регулюються ними.

Б. Беттельгейм обговорює одну із суперечностей сучасної технології, що машини, покликані поліпшити положення людини, часто стають її господарем. У таборах ця тенденція не стримувалася гуманними міркуваннями або прагненням зберегти людське життя і тому виявлялася виразніше [5, с. 85]. Взагалі зауваження Беттельгейма щодо технології багато в чому співзвучні із технологією як формою репресивного контролю і панування Г. Маркузе, погляди якого характеризувалися авторкою вище, що свідчить, перш за все, про актуальність цього мотиву у соціально-політичній думці ХХ століття, а також про безумовну роль прогресу та технології (як в

індустріальному, так і в постіндустріальному суспільстві) в процесі позбавлення людини індивідуальності.

Беттельгейм приділяє значну увагу і так званім демократичним системам, які, звісно, не використовують методів, подібних до тих, що були в практиці у концтаборі, проте все одно породжують явище деперсоналізації, причому направлено і свідомо. Обширність політичної і бюрократичної системи, величезність сучасних підприємств породжує дистанціювання. І це викликає особову дезінтеграцію, оскільки людина відчуває, що вона втрачає контроль над своїм власним життям і готова зняти з себе відповідальність, будучи постійно веденою. Складність масового суспільства примушує людину виправдовувати свою безпорадність, адже вона не розуміє своєї ролі в складних політичних і виробничих процесах. Типовими засобами контролю, на його думку, служать безособова бюрократія, безособовий нагляд і безособові засоби масової інформації – відсутність особистої відповідальності ховається за екраном об'єктивності і служіння суспільству. Мас-медіа вселяють думку, про те, що інформація, нав'язана людині, саме їй і потрібна.

До того ж важливим є акцент на силі, про який ми вже згадували при розгляді синдрому авторитарної особистості. Адже для того, щоб бути привабливим, масове суспільство повинне бути сильним. Якщо воно слабке, воно не просто відштовхує, але і викликає тривогу і депресію. От чому масове суспільство повинно постійно демонструвати свою потужність. Сила ж породжує безпеку, а відтак являє собою цінність, заради якої можна пожертвувати власною індивідуальністю.

Адже якщо відсутня індивідуальність, то їй не доведеться ховатися, не доведеться боятися, що у будь-який момент вона може заявити про себе і привести до загибелі. Анонімність дає відносну безпеку, але веде до втрати власної особи [6, с. 51]. Отже, кінцевою метою тоталітарної системи є деперсоналізація, причому політика знищення логічно виходить з цієї мети [7, с. 49]. А головною причиною готовності особи до підкорення в умовах концентраційного табору, внаслідок якої стає можливою деперсоналізація, є, перш за все, страх, який примушує особу діяти конформно. Звісно, коли ми говоримо про не настільки екстремальні умови, зокрема про так звані демократичні суспільства, мотивації підкорення та конформізму частіше за все є іншими; вони будуть більш детально розглянуті нами пізніше.

Таким чином, роблячи висновок, варто зазначити: чим сильніша тиранія, тим більше деградує її підданий, тим більш приваблива для нього можливість «знайти» силу через злиття з тиранією і через її потужність відновити свою внутрішню цілісність [8, с. 100]. Але це можливо лише ціною повної ідентифікації з тиранією, тобто відмови від власної автономії.

Можна зробити висновок, що наробки Б. Беттельгейма мають величезну значущість, оскільки

їх можна використовувати для пояснення тоталітаризму, для пошуку шляхів збереження автономії особи в державі. Якщо існування в певних умовах, які він назвав екстремальними, здатне так сильно деформувати особу людини, то ми повинні, мабуть, краще розуміти, чому і як це відбувається. Не тільки для того, щоб знати, що можуть зробити з людиною ці екстремальні умови, але і тому, що всяке суспільство формує особу [4, с. 68].

Авторка повністю підтримує висновок ученого щодо того, що найкращою формою приручення є приручення з доброї волі, саме тому актуальність добровільного підкорення особи владному впливу є безсумнівною і сьогодні, так само як і 70 років тому. Внаслідок цього феномен деперсоналізації характерний як для тоталітарних режимів 30-40-х років ХХ століття, так і для деяких сучасних демократичних ладів (усього лише з іншими акцентами та у дещо видозмінених формах).

Загалом же можна стверджувати, що, незважаючи на те, що Б. Беттельгейм є за фахом психологом та психоаналітиком, його роботи надзвичайно цінні для політичної науки, оскільки у них детально досліджені особливості деформуючих відносин особистості із тоталітарними режимами і окреслені можливі наслідки трансформацій людської індивідуальності внаслідок цих відносин.

Не менш відомим соціальним психологом та психоаналітиком є автор транзакційного аналізу та сценарної теорії Ерік Берн (Леонард Бернштейн), який народився 10 травня 1910 року в Монреалі (Квебек, Канада). Родина іммігрувала до Канади з Польщі і Росії. Він одержав ступінь доктора медицини і магістра хірургії в Медичній Школі Університету Макгілла у 1935 році. Берн закінчив інтернатуру в Сполучених Штатах у Лікарні Інглвуд у Нью-Джерсі. Через деякий час (1938-39), Берн став американським громадянином і скоротив своє ім'я з Еріка Леонарда Бернштейна на Еріка Берна.

Розвиваючи ідеї психоаналізу, загальної теорії і методу лікування нервових і психічних хвороб, Берн зосередив увагу на «транзакціях», що лежать в основі міжособистісних відносин (від англ. transaction – операція, угода). Деякі види транзакцій, що мають в собі приховану мету, він називає іграми. Берн розглядає 3 его-стани: Дорослий, Батько і Дитина (які не є фрейдівськими Я, Над-Я і Воно). Вступаючи в контакт із навколишнім середовищем, людина, на думку Берна, завжди знаходиться в одному з цих станів.

Згідно з Е. Берном, усі ці три стани особи формуються в процесі спілкування, і людина набуває їх незалежно від свого бажання. Найпростіший процес спілкування – це обмін однією транзакцією, який відбувається за подібною схемою: «Стимул» співбесідника № 1 викликає «реакцію» співбесідника № 2, який, у свою чергу, спрямовує «стимул» співбесіднику № 1, тобто майже завжди «стимул» одного стає поштовхом для «реакції» іншого співбесідника. Подальший розвиток розмови залежить від поточного стану особи, що

використовується в трансакціях, а також їх комбінаціях.

Е. Берн також розглядав конформність і досить загально визначав її як спосіб адаптації особи до суперечливих вимог сучасного суспільства. Він зазначав, що «реальна людина як особистість діє спонтанно раціональним і передбачуваним чином, беручи до уваги думки та вчинки інших людей. А людина, що діє за по формулою, – це вже нереальна особа. Але саме такі люди, за нашими спостереженнями, складають основну масу людства...» [2, с. 176]. Відтак саме конформізм, притаманний «типовому представникові» сучасного суспільства, стає однією з причин передбачуваності схем та шаблонів поведінки особи.

Для кожної людини характерний *hunger* (голод за визнанням), який разом з трьома іншими термінами – «сенсорний голод», «харчовий голод» і «структурний голод» – утворює систему паралельних термінів, потребу в домінуванні/підкоренні [2, с. 9]. Тобто проблема підкорення є актуальною у тому чи іншому розрізі для кожної людини, яка є суб'єктом міжособистісних відносин.

Е. Берн у своєму творі «Ігри, в які грають люди. Психологія людських взаємовідносин» (1964) наводить цілий перелік характерних для різних типів людей моделей та шаблонів поведінки; саме їх він і називає умовно іграми, оскільки провадження їх у життя обов'язково має приносити індивіду певні винагороди, які можуть бути неочевидними і носити підсвідомий характер. Як приклад, авторка вважає можливим згадати гру «Вада», яка «є джерелом дріб'язкових склок у буденному житті. Гравець виходить з депресивної позиції Дитини «Я ні на що не здатен», яку його захисний механізм перетворює на Батьківську позицію «Вони ні на що не здатні». Тому гравці у «Ваду» не відчують себе спокійно з новою людиною, поки не знайдуть у неї яку-небудь ваду» [2, с. 93]. На думку мислителя, у своїй найтяжчій формі «Вада» може стати політичною грою, що проводиться авторитарною особою з тоталітарних позицій. У цьому випадку гра може мати серйозні історичні наслідки.

Таким чином, цінність концепції Е. Берна для нашої проблематики полягає у тому, що своєю сценарною теорією він показав, що особистість може мати певні шаблони поведінки, які не завжди здаються вигідними для неї, проте допомагають їй адаптуватися до навколишнього середовища. Причому не завжди ця адаптація може бути конструктивною з соціальної та психологічної точок зору. У випадках, які є предметом нашого розгляду, частіше вона навіть призводить до незворотних трансформацій особистості.

І, нарешті, авторка хотіла б звернутися до робіт видатного американського соціального психолога Еліота Аронсона, який народився у 1932 р. у невеликому містечку під Бостоном у штаті Массачусетс. У Брендайському університеті він одного разу випадково потрапив на лекцію зі

вступного курсу психології, яку читав Абрам Маслоу. Ця лекція справила на Аронсона таке сильне враження, що він змінив спеціалізацію в коледжі з економіки на психологію.

Еліот Аронсон відомий своїми витонченими теоретичними ідеями, винахідливими експериментами, дотепними й ефективними прикладними дослідженнями та розробками, численними статтями і книгами. Кожний, хто хоче глибоко освоїти соціальну психологію, часто звертається до «Настільної книги із соціальної психології» (*Handbook Social Psychology*, 1968, 1985) – найавторитетнішого зведення соціально-психологічного знання, співредактором двох видань якого є відомий психолог.

Е. Аронсон здійснив серйозний внесок у різні області соціальної психології – у вивчення дисонансу, переконливої комунікації, міжособової привабливості, забобону, експериментальної методології. Він удостоєний найавторитетніших нагород за досягнення у всіх можливих для ученого сферах діяльності: дослідження, книги, педагогічної діяльності і розв'язання практичних проблем.

Перш за все, Е. Аронсон звертає особливу увагу на конформність як характеристику людської поведінки, зазначаючи, що ми живемо в стані напруженого конфлікту між цінностями індивідуальності і цінностями, пов'язаними з підкоренням оточуючим, тобто з конформністю, яку він визначає як зміну в поведінці або думці людини під впливом реального чи уявного тиску з боку іншої людини або групи людей [1, с. 36, 42].

Іншим терміном, яким він називає подібні стратегії поведінки, є «групомислення» (за соціальним психологом Ірвінгом Джанісом) – «це спосіб мислення, що набувається людьми за ситуації, коли пошук згоди стає настільки домінуючим у згуртованій групі, що починає пересилувати реалістичну оцінку можливих альтернативних дій» [1, с. 41].

Проте, зупиняючись остаточно все ж таки на терміні «конформність», він виділяє три різні типи реакції на соціальний вплив: підкорення (*compliance*), ідентифікацію і інтерналізацію. Коротко охарактеризуємо кожен з них.

Підкорення. Даний термін найкраще описує тип поведінки людини, мотивацією якого є бажання одержати заохочення або уникнути покарання. Типовим для подібної поведінки є те, що вона продовжується тільки доти, доки не вичерпається надія на заохочення або зберігатиметься загроза покарання [1, с. 56]. Головним компонентом у разі підкорення є влада – право того, хто має владу, заохочувати за поступливість і карати за непоступливість.

Ідентифікація. Це реакція індивіда, викликана бажанням бути схожим на людину, що справляє соціальний вплив.

Ідентифікація відрізняється від підкорення тим, що ми все ж таки починаємо вірити (хоча і не завжди) в правильність думок і цінностей, які ми приймаємо [1, с. 57]. Вирішальним компонентом у

разі ідентифікації є привабливість особи, з якою ми себе ідентифікуємо.

Інтерналізація. Інтерналізація тієї або іншої цінності чи переконання є найстійкішою, найбільш глибоко вкоріненою реакцією на соціальний вплив.

Мотивацією до того, щоб інтерналізувати якість переконання, є бажання виявитися правим [1, с. 57-58]. У процесі інтерналізації важливим компонентом є кредит довіри – ним повинна володіти людина, що забезпечує вас інформацією.

Нас особливо цікавить перший тип реакції на соціальний вплив, а саме підкорення. Річ у тім, що ідентифікація, яка заснована на повазі та вірі у правильність, та інтерналізація, заснована на внутрішньому переконанні, не становлять предмета нашого розгляду, тоді як підкорення, у розумінні Аронсона, із такими його складовими, як можливість заохочувати і карати з боку суб'єкта влади доволі точно відповідає розглядуваній проблематиці.

Автор наводить у якості прикладів деякі відомі експерименти, що проводилися західними вченими. Зокрема, Філіп Зімбардо продемонстрував, що люди, які діють анонімно і яких не можна впізнати, схильні поводитися більш агресивно, ніж люди, які виступають під своїм іменем. Зімбардо припустив, що анонімність породжує «*деіндивідуацію*» – стан пониженої самосвідомості, зниженої турботи з приводу соціальної оцінки і ослаблення внутрішніх обмежувачів, що утримують людину від заборонених форм поведінки [11, с. 237-307]. Багато в чому цей феномен подібний до деперсоналізації, проте у нашому розумінні це поняття є більш загальним і носить політично детермінований характер. До того ж, акцент у введеному нами терміні «деперсоналізація» робиться скоріше на конформній орієнтації, ніж на девіантній поведінці, як у разі деіндивідуації.

Аронсон також характеризує відмову від відповідальності і наводить дослідження Брайна Маллена, яке свідчить, що, ставши частиною натовпу, люди перетворюються на безликих істот зі зниженою самосвідомістю, що меншою мірою звертають увагу на заборони дій, пов'язаних з агресією і руйнуванням. І, отже, вони з меншим бажанням беруть на себе відповідальність за такі дії [10, с. 187-197]. Тобто, поряд зі згаданими вище дослідниками, Е. Аронсон не оминає увагою питання відповідальності, оскільки вона є неминучою умовою свободи та повноцінного існування особистості.

Таким чином, завдяки роботам Е. Аронсона, ми отримуємо надзвичайно корисний огляд соціально-психологічних експериментів, які стосуються конформізму та підкорення. Завдяки проаналізованій емпіричній базі, авторка вважає можливим перейти до характеристики експериментального підходу до названих проблем на прикладі найбільш відомих класичних соціально-психологічних експериментів.

У якості висновку можна зауважити, що роботи перелічених представників психологічної науки дозволяють по-новому осмислити проблему деперсоналізації та добровільного підкорення особи владному впливу. Зокрема, саме завдяки вченим-психологам ми мали змогу краще проаналізувати мотиви та стратегії поведінки особи, яка веде до перетворення людини на безособову частину великої державної системи. До речі, у розгляді та дослідженні соціально-психологічних експериментів, проведених у 30-70-х роках ХХ століття представниками різних психологічних та політологічних шкіл, і виявленні їхнього впливу на розвиток розглядуваної проблематики, можуть полягати перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аронсон Э. Общественное животное. Введение в социальную психологию / Аронсон Э. ; [пер. с англ.]. – М., 1998. – 517 с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений / Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Э. Берн : [пер. с англ. ; общ. ред. М. С. Мацковского; послесл. Л. Г. Ионина и М. С. Мацковского]. – М. : Прогресс, 1988. – 400 с.
3. Беттельхейм Б. О психологической привлекательности тоталитаризма / Б. Беттельхейм // Знание – сила. – 1997. – № 8 [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу : http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/ECCE/VV_EH14W.HTM.
4. Беттельхейм Б. Просвещенное сердце / Б. Беттельхейм // Человек. – 1992. – № 2. – С. 67–80.
5. Беттельхейм Б. Просвещенное сердце / Б. Беттельхейм // Человек. – 1992. – № 3. – С. 74–85.
6. Беттельхейм Б. Просвещенное сердце / Б. Беттельхейм // Человек. – 1992. – № 4. – С. 50–64.
7. Беттельхейм Б. Просвещенное сердце / Б. Беттельхейм // Человек. – 1992. – № 5. – С. 48–62.
8. Беттельхейм Б. Просвещенное сердце / Б. Беттельхейм // Человек. – 1992. – № 6. – С. 85–102.
9. Короткий оксфордський політичний словник / [пер. з англ. ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с.
10. Mullen, B. (1986). Atrocity as a function lynch mob composition: A self-attention perspective. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 12, 187-197.
11. Zimbardo, P. (1969). Human choice: Individuation, reason, and order versus deindividuation, impulse, and chaos. In W. Arnold and D. Levine (Eds.), *Nebraska Symposium on Motivation*, 17.

Рецензенти: Левченко Л. О., к.політ.н., доцент;
Бронніков В. Д., к.і.н., доцент.